

TÓTFALUSI ISTVÁN

IDEGENSZÓ-TÁR

Idegen szavak értelmező
és etimológiai szótára

A MAGYAR NYELV KÉZIKÖNYVEI VIII.

Sorozatszerkesztő
KISS GÁBOR

TÓTFALUSI ISTVÁN

IDEGENSZÓ-TÁR

Idegen szavak értelmező
és etimológiai szótára

TINTA KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

Lektor

KICSISÁNDOR ANDRÁS

Szerkesztette

HIDALMÁSI ANNA

TEMESI VIOLA

Lexikográfiai munkatárs

KISS GÁBOR

Az anyaggyűjtésben közreműködött

WINDISCH ZSUZSANNA

Számítástechnikai munkatárs

KISS MÁRTON

ISSN 1589-4371

ISBN 963 7094 92 7

© Tótfalusi István

Kiadja a Tinta Könyvkiadó, Budapest

Első kiadás: 2004

Második kiadás: 2005

Harmadik, bővített kiadás: 2008

Minden jog fenntartva. A mű sem részleteiben, sem egészében nem reprodukálható semmilyen eljárással a jogtulajdonosok előzetes engedélye nélkül.

ELŐSZÓ

Hajdan szokás volt a könyvet e latin köszöntéssel kezdeni: *Benevolenti lectori salutem*: üdvözet a jóakarátú olvasónak. Ez talán stílusos kezdet egy szótárhoz, amely az idegen szavakkal foglalkozik. Mégis inkább a *Curioso lectori*, azaz a kíváncsi olvasónak szól a köszöntésem, aki szereti mindennek okát és eredetét firtatni.

A nyelvi eredet kérdését mindig általános érdeklődés övezte, és az ösztönös vagy tudákos szószármaztatás olykor elragadja a képzeletet, szélsőséges esetben elrepítheti akár a sumér–magyar nyelvrokonság délibábjához is. A tudományosan megalapozott etimológia viszont biztos eredménnyel kecsegtet, ám a képzeletet sem hagyja táplálék nélkül: szórakoztató és igencsak meglepő tud lenni, ahogy e könyv olvasói is tapasztalni fogják.

Könyvemet a művelt és érdeklődő nagyközönségnek szánom, tudva egyszerismind, hogy e megjelölés igen széles skáláját öleli fel a nyelvi felkészültségnek. Tekintve, hogy a nemzetközi szókinszben, amely idegen szavainknak nagy többségét teszi ki, a nyomozás általában a latinhoz (s olykor rajta keresztül a göröghöz) vezet, a származtatás minden mozzanatát legfőképp azok tudják könnyedén követni, akik tanultak latinul, ha többet nem, legalább néhány évet a középiskolában. Főleg rájuk gondolva igyekeztem a szófejlődés minden állomását jól követhetően és alakilag meggyőzően ábrázolni. Akik jártasabbak a latinban, és esetleg a görögben is, azok még inkább fogják értékelni a minden részletre kitérő eredetmagyarázatot.

A megcélzott közönségre való tekintettel döntöttem úgy, egyetértésben a kiadóval, hogy lemondok bizonyos túlzó igényekről. Legfőképp arról, hogy az ide tartozó szavaknál elhatoljak az indoeurópai szógyökökig, hisz ez csak a nyelvész szakemberek szűkebb körének mondana lényegeset. Az igazán érdeklődők kedvéért viszont, néhány szemrevaló esetben, mégiscsak nyújtottam ilyesféle kitekintést viszonylag ismert szavak bevonásával.

Nem tehettem eleget a tudományosság egy másik fontos követelményének sem, hogy ti. minden szóról közöljem, mikor és milyen forrásokban bukkant fel először nyelvünkben. Ettől nemcsak azért kellett eltekintennem, mert a szótár terjedelmét igencsak megnövelte volna, hanem elsősorban azért, mert e téren nem folyt napjainkig tartó rendszeres és teljes körű tudományos kutatás.

A szótár anyaga

Minden szótár első gondja, hogy milyen és mekkora anyagot öleljen fel. Az idegen szavak esetében ráadásul el kell dönteni, hogy nyelvünk mely szavait minősítjük ilyennek. Egyszerűnek tetsző, de lényegre tapintó meghatározás: idegen a szó, ha a magyar anyanyelvűek nagy többsége annak érzi. Vagyis nem az eredet a döntő, hanem a nyelvérzék ítélete. Mert német eredetű a *cél*, *péllda*, *erkély*, *cérna*, *bognár*, de idegennek aligha érzi őket valaki, mert már igen régen élnek velünk, hangrendjük és hangalakjuk a törzsökös magyar szavakéhoz idomult. Nem úgy a *kalucsni*, *lichthóf*, *svindli* vagy *cugehőr* – ezeket mindenki habozás nélkül idegennek minősíti, mert nem oly régen érkeztek, és még nem volt idejük magyaros

ruhát ölteni. Hasonló az *ostya*, *papiros*, *taksa*, *tégla* esete: ezekről nem rí le a latin eredet, bezzeg a *reproduktív*, *intelligencia* vagy *installáció* rögtön elárulja származását.

Ha már tudjuk, honnan meríthetünk, a következő kérdés, hogy mennyit. Ez persze jócskán függ az elképzelt terjedelemtől. Mivel a kiadó ennek nem szabott szűk határt, célul lehetett kitűzni, hogy a köznyelvi szóanyag mellett igen sokféle szakma, tudomány, művészet, sport és más terület szókincsének tekintélyes szeletét is bemutatjuk. A bibliográfiában felsorolt magyar lexikonok és szakszótárak nagyjából jelzik a merítés tágasságát. Az így egybegyűlt törzsanyagot egészítik ki olyan szavak, amelyek az elmúlt másfél évtizedben kerültek előtérbe a sajtó, a közgazdaság, a politika, a híradástechnika, a sportok és a művészetek nyelvében (hogy csak a legfontosabb területeket érintsem), de helyet kaptak az ifjúság és a divatok nyelvének friss jövevényei is.

A főrészben, amely minden szócikkhez kimerítő etimológiát ad, legfőképp egyes szavak szerepelnek, szerény számban pedig két-három, esetleg négytagú kifejezések, túlnyomórészt jelzős és előljárós szerkezetek. A függelékben általánosan használt idegen rövidítések és betűszók találhatóak betűrendben (mintegy 350 tétel), feloldással, az idegen szöveg kiejtésével és értelmezésével, de már a szóeredet magyarázata nélkül.

A szócikkek felépítése

A címszó félkövér betűkből áll, és ha szükséges, a kiejtés egészíti ki szögletes zárójelben, pl. **caballero** [kavaljeró]. Ha a címszónak több, csekély eltérésű írásváltozata járatos a nyelvben, akkor ezek vagy-gyal elválasztva követik egymást, pl. **camarlingo** vagy **camerlengo** [kamarlingó, kamerlengó].

Ritkábban a címszó pusztá utalást tartalmaz: **cachepot** lásd KASPÓ (a szót megmagyarosodott formájában, más betűnél kell keresni). Mint látjuk, az utalt szó kis kapitálissal áll.

A címszó után következik az értelmező főrész. Ennek a résznek köszönhető, hogy könyvünket teljes értékű értelmező szótárként használhatja az is, akit a szavak eredete kevésbé érdekel. Ahol szükséges, a jelentést szakmai minősítés előzi meg (pl. *közg*, azaz közgazdasági, *orv*, azaz orvosi, *okt*, azaz oktatási stb.), vagy stiláris minősítés, mint *biz*, azaz bizalmas, *tréf*, azaz tréfás, *pej*, azaz pejoratív (rosszalló) árnyalatú és hasonlók.

Az értelmező részben gyakori a † jel, amely a régiességre, elavultságra utal. Ha közvetlenül a címszó után áll, akkor azt jelenti, hogy a szó egészében, minden jelentésében elavult, például:

penibilis † ✧ pontoskodó, aprólékos, aggályos
✧ kínos

Ha az értelmező rész valamely sorának az élén találjuk, akkor a szónak csak abban az értelemben való használata régies, például:

paraszolvencia ✧ orvosi hálapénz
✧ † mellékjövedelem

Állhat végül a † egy szó elejéhez simulva, annak jeleként, hogy az értelmezésben felhasznált magyar szó maga a régies, például:

patrióta ✧ hazafi, †honfi

Az értelmező szakaszt követi új sorban, ☉ jel után az etimológiai főrész. Itt elsőként a közvetlen átvett nyelvet nevezzük meg, legtöbbször rövidítve, majd az illető nyelvből való

szóalak mint előzmény következik dőlt betűvel; ha ez az alak a címszóval azonos, egyszerű vessző helyettesíti. Ez után jön a jelentés emelt vesszők között. Ha ez azonos az előtte megadott magyar jelentéssel, akkor 'ua.' áll helyette. Példa:

beluga ⇨ *áll* fehér delfin
 ⊙ or, 'ua.' ← *belij* 'fehér'

Értsd: a **beluga** szó az állattan fogalomkörébe tartozik, jelentése 'fehér delfin', az oroszból vettük át, ahol azonos alakban és azonos jelentéssel él, és a *belij* melléknévből vezethető le.

Az átadó nyelv azonban többnyire maga is kölcsönözte a szót, olykor két-három vagy akár több nyelven át juthatunk el csak a forrásig. A kölcsönzés lépései mindig az előzményhez visznek, magának a kölcsönzésnek az irányát tehát az egyes tételek között visszafelé, balra mutató nyíl jelzi. Példa:

káder † ⇨ *kat* katonai egység állandó tiszti állománya

 ⊙ ném *Kader* ← fr *cadre* 'tishti állomány', ered. 'keret' ← ol *quadro* 'ua.' ← lat *quadrum* 'négyzet' ← *quadrus* 'négyszögletes' ← *quatuor* 'négy'

Értsd: a **káder** szó (melynek itt a példában további jelentéseit mellőztük) a német nyelvből került hozzánk, ahol *Kader* alakban él, és a francia *cadre* átvétele 'tishti állomány' jelentésben. (Ha valamely szóalak, esetünkben a német, mellett nincs feltüntetve a jelentés, akkor úgy értendő, hogy azonos a forrásnyelvi példa, esetünkben a francia jelentésével.) A francia *cadre* szóról azt is megtudjuk, hogy értelme eredetileg 'keret', az ugyanolyan jelentésű olasz *quadro* kölcsönzése, ez viszont a latin *quadrum*-ból való, amely négyzetet jelent, és ez magyarázza az olasz és francia származékok 'keret' értelmét. A *quadrum* a *quadrus*, azaz 'négyszögletes' melléknévből jön (valójában annak főnevesült semleges alakja), és végső soron a *quatuor* számnévre megy vissza. (A két utolsó példán megfigyelhető, hogy ha a következő lépés ugyanannak a nyelvnek – jelen esetben a latinnak – a körén belül marad, a nyelvi jelzést nem tesszük újra ki.) Ezzel a hat lépéssel elértünk a forrásig, a latin nyelvben ugyanis nincs tovább. A *quatuor* nem származik valamely ismert vagy megismerhető nyelvből, csak párhuzamai vannak más indoeurópai nyelvekben.

Ha egy szóalak összetett szó, vagy ha tőszóra és előljárószóra, igekötőre, ill. külön értelmezhető toldalékra oszlik, akkor mindegyik összetételi tag, ill. a szótó és a többi elem külön etimológiát kap, és ezeket | jel választja el egymástól. Ilyenkor az elágazás helyét kettőspont jelzi. Példa:

adrenalin ⇨ *biokém* a mellékvese velőállományában keletkező hormon
 ⊙ ném *Adrenalin* 'ua.': lat tbsz *adrenales* 'mellékvese(pár)' ← *adrenalis* 'vese melletti': *ad-* 'hozzá, mellé' | tbsz *renes* 'vesék' | *-in* (vegyszerre utaló toldalék)

Értsd: az **adrenalin** biokémiai szakszó, és ebben az alakjában nagy valószínűséggel a németből vettük át. Töve a latin többes számú anatómiai *adrenales* megnevezésből való, amely annyit tesz (páros szervről lévén szó), hogy 'a vesék mellettiek'. Ez maga is összetétel, a határozói szerepű előljáróból (*ad-* 'hozzá, mellé') és a csak többes alakban élő *renes*

‘vesék’ főnévből áll. Végül az *adrenal*- szótőhöz járul egy *-in* toldalék, amely gyakori a vegyületek megnevezésében, ha a szótő az alapanyagot jelenti, mint pl. a *kinin*, amely a kínafa kérgéből való, vagy a *papaverin*, amely a mákból (papaver) származik.

Megesik, hogy egy szó eredetére többféle magyarázat is lehetséges, erre VAGY... VAGY... írásmód hívja fel a figyelmet. Lássuk példaként az **adjuztál** szócikk részletét:

... fr *adjuster* ‘ua.’: VAGY ← késő lat *adiustare*
 ‘elgazít’: *ad-* ‘hozzá’ | *iustus* ‘igaz, helyes’,
 VAGY ← késő lat **adjutare* ‘melléhelyez’:
ad- ‘hozzá’ | *iuxta* ‘mellett’

Vagyis a francia *adjuster* szó két különféle késő latin szóból egyforma valószínűséggel származtatható.

Olykor egy szóban két külön szóalak vegyül össze, ezt X jel tudatja. Példa:

purin ⇨ kém ... nitrogéntartalmú... alapvegyület,
 oxigénnel hűgysavat alkot
 ⊙ ang *purin* ‘ua.’: lat *purus* ‘tisztá’ X *urina* ‘vi-
 zelet’

Az etimológiai részben is gyakori az utalás. Ennek az utalásnak helykímélő szerepe van, a másutt már leírt eredetmagyarázat sokadik vagy sokszázadik elismérlése helyett az adott helyre irányítja az olvasót. Például:

parakardiális ⇨ *anat* a szív melletti
 ⊙ tud lat *paracardialis* ‘ua.’, lásd *PARA-*, *KARDIÁLIS*

Címszavunk latin előzményének első eleme, több tucat más szóéhoz hasonlóan, a görög **para-** igekötő, amelyről a maga helyén megtudjuk, hogy jelentése ‘mellett, kívül’, a másik a görög *kardia* ‘szív’ latinos származéka, *cardialis*, azaz ‘a szívvel kapcsolatos’, ezt pedig így kifejtve megtaláljuk a **kardiális** címszónál.

Az etimológiai levezetésekben előfordulnak olyan szóalakok, amelyekre nem ismerünk írásos bizonyítékot, de fel kell tennünk, hogy léteztek valaha. Különösen a klasszikus latin és az utódnyelvi származékok összekötő láncszemeiként van szükségünk ilyenekre azokból a századokból, amikor írástudatlan milliók ösztönösen beszéltek és kedvükre alakították a nyelvet – ez a népi latin vagy vulgáris latin korszak –, ám az írástudók méltatlannak ítélték, hogy ilyesmit papírra vessenek. Ezeket a feltételezett alakokat mindig felemelt csillag (*) jeleli. Például:

kurázi ⇨ bátorság, merészség, mersz
 ⊙ ném *Courage* [kurázse] ← fr *courage* ← népi
 lat **coraticum* ‘ua.’ ← lat *cor* ‘szív’

Vagyis a francia szó és a latin forrás között kellett állnia egy feltehető **coraticum* alaknak, amelyből a hangfejlődésnek más (és biztosabb) példákából ismert törvényei szerint a *courage* létrejöhetett.

Néha a levezetés egyik vagy másik mozzanata inkább valószínű, mint bizonyos, ilyenkor a vitatott előzmény előtt kérdőjelet látunk zárójelben: (?). Például:

kvarc ⇨ ásv üvegfényű, átlátszó szilikátkristály
 ⇨ kvarcüveg

- ⊙ ném *Quarz* ‘ua.’ ← (?) kfn *querch* ‘manó’ (irod
ném *Zwerg* ‘törpe’)

A származtatás a hangfejlődés szempontjából tetszetős, de a ‘manó’ és az ‘üveg’ jelentések közt nem olyan kézenfekvő az összefüggés.

Más esetben az etimológiai sor végén nyíl és kérdőjel áll: ← ?, ami annyit jelent, hogy ‘eredete ismeretlen’, pontosabban ‘eredetének további állomásai ismeretlenek’. Ennek a jelzésnek főleg olyankor van helye, amikor az utolsó szóalak jól felismerhetően képzett származék vagy összetétel, ám a nyelvudomány nem tud semmi biztosat mondani a feltehető szótőről, illetve az összetétel elemeiről. Például:

- kalamitás** ✧ viszontagság, baj
✧ bosszúság, kellemetlenség
⊙ lat *calamitas* ‘baj, kár’ ← ?

Az *-itas* toldalék jó ismerősünk az *atrocitás*, *kapacitás*, *kvalitás* és sok hasonló szó révén, tehát csak a *calam-* tövet kellene azonosítanunk. Ilyen tő van is a latinban, mint a *kalamáris* és *kalamus* mutatja, de a *calamus* főnév, az *-itas* pedig csak melléknévhez kapcsolódhat, és egyébként is nehéz az ‘író nád’ és ‘bosszúság’ jelentéseket közös nevezőre hozni.

A voltaképpeni etimológiai rész lezárulása után még előfordulhat háromféle kiegészítés, mindig új sorban.

✧ jel után azt a magyar szót találjuk, amely a szóban forgó idegen szónak a származéka, de legalábbis az etimológiai családjába tartozik. Ez a tény többnyire meggyőzően kitűnik a szóalakok összevetéséből is (pl. *alarm*ból *lárma*, *apoték*ból *patika*), de az összefüggést részletes etimológia nem dokumentálja, csak érdekesség okából, meg a kíváncsiság felkeltésére említtem meg az ilyen példákat, hátha valakinek kedve támad utánanézni *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárában*.

☞ jel vezeti be az adott szóhoz fűzhető nyelvhelyességi tudnivalót, felhívja a figyelmet elterjedt hibás kiejtésre, közkeletű téves értelmezésre vagy hasonlókra. Arra például, hogy az *aero-* kezdetű szavakat nem szabad [éró]-nak ejteni, vagy hogy a *koprodukción* ne írjuk úgy, hogy *kooprodukción*, mint teszik sokan, akik közben a *kooperációra* gondolnak.

Végül, ugyancsak a szószármaztatás ínyenceinek a kedvéért, jó néhány szócikk záró mozzanata a „Lásd még” kezdetű sor, amely az adott szóval rokon eredetű egyéb szavakra hívja fel a figyelmet. Az **ágál** szócikke végén pl. ezt találjuk: Lásd még ÁGENS, AGILIS, AKCIÓ, AKTA, AKTÍV, AKTUÁLIS, AKTUS, EGZAKT, REAGÁL. Ez arra figyelmeztet, hogy a listán szereplő szavak mind a latin *agere* igére vezethetők vissza (és természetesen szótárunkban mind megtalálhatók). Helytakarékoság okáért a listán szereplő szavak cikkénél csak annyi áll, hogy „Lásd még ÁGÁL”, ez tehát annak jele, hogy érdemes az **ágál**hoz lapozni, és ott szemügyre venni az egész rokonságot. Ha az összekapcsolható szavak csak néhányan vannak, akkor mindegyiknél utalunk a többire. Ez az utalási rendszer, mint említettem, csak járulékos tudnivalókkal szolgál, ezért nem törekszik teljességre. Elsődleges célja, hogy olyan szórokronok kapcsolására hívja fel a figyelmet, amelyek sokszor egymástól távol esnek a szótárban. Nem is mindig szerepel ott, ahol az egymást követő szavak sokasága nyilvánvaló összefüggésben áll egymással.

Az átadó nyelv kérdése

A közvetlen átadó nyelvet ritkán lehet tudományos megbízhatósággal meghatározni. Lényegében nyelvtörténetileg adódó valószínűségekből kell kiindulnunk. Abból például, hogy nálunk a latin a 18. század végéig a hivatal, a jogalkalmazás, a tudományosság, sőt lényegében az oktatás nyelve volt, az orvostudományé pedig máig az. A hozzánk került latin szavak többsége ezért, főleg a klasszikus, középkori és tudományos latinság szavai, magából a latinból került hozzánk (mint *akvizíció*, *memória*, *medikus*, *ordó*, *prokurátor* és annyi más).

A latin tő azonban hozott új hajtásokat is a modern nyelvekben, elsősorban a franciában, ahonnan aztán vagy közvetlenül, vagy az angol és a német révén terjedtek tovább. Ezek a szavak vagy nem léteztek a klasszikus és a középkori latinban, vagy a jelentésük változott meg, bővült ki az új időkben. A *geniális* példának okáért régen élt nyelvünkben az ókorinak megfelelő ‘nyájas, vidám, nyíltszívű’ jelentéssel – ám a modern francia *génial*ból lett *zseniális* már egészen mást jelent. Avagy *konstatál* szavunkból például hiába próbálunk visszakövetkeztetni egy latin *constatare* igére. A latinban volt *constare* ‘megegyezik, összehangzik’ jelentésben, s ennek volt személytelen alakja a *constat*: ‘tudva van, kétségtelen’. Ebből az igealakból született meg, már a franciában, a *constater* ige ‘megállapít’ jelentéssel. A francia nyelv ismerete, sőt használata azonban nálunk sose volt általános, sokkal inkább a németé, igénk közvetlen átadója ezért igen nagy valószínűséggel a német *konstatieren* ige, s csak ezen keresztül jutunk vissza a franciához.

A modern tudományokban az új fogalmakra a megnevezések légiói születtek, legnagyobb részt latin vagy görög elemekből (esetleg a kettő vegyülékéből), szintén főleg a franciában, majd idővel az angolban és a németben is. Ez a szakszókinccs és az előző bekezdésben említett szavak alkotják együtt a *nemzetközi szavak* nagy táborát. E szavak kisebb-nagyobb alak eltéréssel úgyszólván minden európai nyelvben megtalálhatók, így a miénkben is, de nem mindig a forrásnyelvből kerültek hozzánk. Tudósaink és szakembereink nagy többsége osztrák és német egyetemeken (is) tanult, a tankönyveket és tudományos munkákat túlnyomórészt németből fordították, és ez a helyzet nem sokat változott a 20. század derekáig. Ezért még igen sokáig a német maradt a legvalószínűbb közvetítő, és nemcsak a francia és az angol, de az olasz, a spanyol és egy sor más nyelv szavai esetében is.

Az elmúlt fél évszázadban a kibernetika, genetika, magfizika és úrkutatás hatalmas fellendülése és az angol nyelv ismeretének rohamos terjedése megnyitotta az utat a – főleg Amerikából érkező – szakmai szókinccs előtt. Mellettük ömlött be az amerikai életforma és tömegkultúra szövevénye – mindezek körében nem lehet kétséges, hogy melyik volt az átadó nyelv.

A korábbi szójövövények esetében azonban nem mindig könnyű a döntés. Néha a szóalak valószínűsít, pl. az *autotróf* alighanem a német *autotrophot* követi, mert ha az angol *autotrophic* lett volna a mintája, akkor nyelvünkben *autotrofikus* formában gyökeresedett volna meg. Ilyen eligazítás híján azonban az előzményként megadott szó főleg arra szolgál, hogy a nyelvünkben élő alak és a forrás közé hidat verjen.

Érdekes sajátága a magyarnak, hogy a német közvetítéssel beszerzett szavak egy részét latinosítja, azaz visszavezeti őket feltehető, gyakran csak képzelt latin előzményük alakjára. Így lesz az említett *geniál*ból *zseniális*, *Surrogat*ból *szurrogátum*, *Tendenz*ből *tendencia* vagy *genant*ból *zsenáns*. Ez utóbbi, akárcsak a *banális* vagy *abonens*, semmiféle latin szóval nem hozható összefüggésbe, de ez csak a szóeredet feltárásakor derül ki. Ezzel a gondtalan latinositással egyébként alaposan mellé is lehet fogni, ahogy a *referátum*, *szegmens*, *virulens* és néhány más társuk tanúsítja (az okokat lásd a megfelelő szavaknál).

Szóalakok és nyelvi rétegek

A szóeredet állomásait szemléltető példák tekintélyes részben a latin és görög nyelvből valók. A szótári szokásoknak megfelelően a latin és görög főnevek alanyesetben állnak, ehhez szükség esetén a birtokos eset csatlakozik, amely a szótövet is kimutatja: lat *mons, montis* ‘hegy’, gör *pusz, podosz* ‘láb’, a származékok ugyanis csak ez utóbbiból vezethetők le. A mellékneveknél a hímnemű alak alanyesete többnyire elég, de a szóképzés szempontjából fontos tő néha csak a nő- és semlegesnemű alakokban jelenik meg: lat *niger, nigra, nigrum* ‘fekete’, vagy a birtokos esetben: gör *pasz, pantosz* ‘minden’, ilyenkor ezek is szerepelnek.

A latin igék szótári alakosora, szaknyelven averbója hagyományosan négy alakot tartalmaz: *ago, agere, egi, actum* ‘hajt, űz, cselekszik’. Könyvünkben csak a másodikat, az infinitivust használjuk minden esetben (tehát a fenti példából *agere*). Ez épp elég az *agens, agentúra, agitál* származékok háttéréül. Az esetek többségében azonban szükséges a negyedik alak, az ún. supinum is (itt *actum*), mert csak ebből vezethető le a jelen esetben az *akció, akt, aktor, aktuális, aktus*.

A görög igéknél a jelen idejű egyes szám első személyű alakot nevezzük meg a szótárak többségéhez hasonlóan: *paideuó* ‘nevel’, *legomai* ‘beszélget’. Ez a szótári alak néha érdekes kettőzést mutat a szó elején: *didómi* ‘ad’, *tithémi* ‘tesz’, *piptó* ‘esik’. A ráadás szótag, a reduplikáció nem jelenik meg a származékokban, mint *dóron* ‘ajándék’, *thészisz* ‘tétel’, *ptószisz* ‘eset’, ezért zárójelbe teszem őket, hogy olvasóim figyelmét a lényegre tereljem: *(di)dómi, (ti)thémi, (pi)ptó*.

Mind a latin, mind a görög igei formákban gyakori a hasonulás, ami elfedi a szótő és más elemek illesztési helyét. A latinban főként az *ad-*, *in-* vagy *ob-* előtag hasonul a szó kezdő mássalhangzójához, és lesz *affinitás, alliteráció, illabiális, irreális, okklúzió* meg *opponens*. Olvasóim figyelmét erre, a szabályos alak közlése után, így hívom fel: *affinis*, tkp. *ad-finis, illabiális*, tkp. *in-labiális*, vagy *opponere*, tkp. *ob-ponere*. A görög igealakokban is olykor elbújik a szótő a hasonulások miatt. A *praszó* ‘cselekszik’ igéhez hozzáteszem: tkp. *prak-szó*, hogy nyilvánvalóvá legyen a *praktikus, praxis* származékok *k* hangjának eredete, sőt így értjük meg, egy újabb hasonulás felfedése által, a *pragmatikust* is, amely a *pragma* ‘cselekvés’, tkp. *prak-ma* szóból származik.

Az etimológiai szótár nem mindig elégedhet meg azzal, hogy egy szóalakot egyszerűen németnek, angolnak, franciának vagy latinnak minősít származása szerint. Sokszor lényeges a nyelvi réteg, a tájnyelv, a kor vagy más tényező meghatározása is. Ha pusztán latint jelölünk meg, ez mindig a klasszikus irodalmi latinra vonatkozik, amelyet pl. Cicero prózájából vagy Vergilius eposzaiból ismerünk. A német, angol vagy francia jelölés a ma használatos irodalmi nyelvekre utal.

A más, finomabb minősítés elsőként a nyelvi korszakot jelölheti: óangol, középanyol, ófrancia, középanyol stb., nemritkán országra utal: amerikai angol, svájci francia, ausztriai német. A németnek vannak továbbá nagy nyelvváltozatai: alnémet, felnémet, s ezeknek is korszakai: óalnémet, középalnémet, ófelnémet, középfelnémet, valamint tájszólásai, amelyek közül számunkra igazán a bajor-osztrák a fontos, lényegében azonos azzal, amit nálunk pontatlanul svábnak neveznek.

A legtöbb finomítás a latin esetében szükséges. A népi latin a köznapok nyelve volt már kétezer éve is, és nemcsak a rabszolgáké és durva katonáké, hanem a tanult emberek is ezt használták a kötetlen érintkezésben. A késő latin a császárkor végétől számítható, nagyjából a népi latin folytatása, sok görög, kelta és germán jövevényszóval is kiegészül-

ve – ebből a rétegből fejlődtek ki utóbb az újlatin nyelvek, az olasz, francia, spanyol, portugál és román. A középkori latin a klasszikus örökséget vitte tovább, és főleg a filozófia, teológia, jog és a hivatalosság nyelvezete volt. Az újkori latin és a tudományos latin között nehéz is határvonalat húzni, a születő és rohamosan fejlődő természettudományok nyelve ez, amelyet mint mankót e tudományok egy idő után többnyire elvetettek, csak a biológia és orvostudomány maradt hű hozzá.

Idegen szavak írásmódja az etimológiai részben

A latin betűvel író nyelvekből vett példák szigorúan követik az eredeti írásmódot.

A más írást használó nyelvek esetében, ahogy a helyesírási szabályzat megkívánja, a magyar kiejtésnek megfelelő átírást alkalmazzuk. Ez érvényes a görögre vagy a cirillre éppúgy, mint a héberre, arabra, japánra vagy kínaira. Az egység kedvéért csak a magyar nyelv hangkészletét vesszük figyelembe, és az idegent a hozzá legközelebb álló magyar hanggal adjuk vissza. Nem használjuk tehát a tudományos átírási rendszerekben gyakori *q* vagy *w* jelölést például a sémi nyelvekből vett szavaknál, de mindig tekintettel vagyunk a magánhangzók hosszúságára.

A címszó írásmódja

Sokáig az idegen szavak valóban idegen testként ütöttek ki a magyar szövegből, mert az eredeti írásmódot őrizték: *az kinek supplicatiojokat includáltam, jelenték panaszomat* (Zrínyi); *gratiát remélle* (Kazinczy); *kudarcot vallánk, valóságos constitutionalis kudarcot* (Kölcsey).

A huszadik században lett egyre általánosabbá, hogy a befogadott szójövemények a magyar kiejtésnek megfelelő alakot öltsenek. Nemcsak a latin eredetűek, mint az *akta*, *cézium*, *rekvirál*, de a más nyelvekből valók is: *budoár*, *sevró*, *ziccer*, *bifsztek*, *interjú* és hasonlóak, legfrissebben a *hardver*, *szoftver*.

Egyetlen olyan szakterület van, ahol ez az áttörés még nem mondható teljesnek, és ez az orvosi nyelv. A betegségek, a testi rendellenességek és gyógyeljárások megnevezése, az anatómiai leírások, illetve a gyógyszerek jelölése átmeneti helyzetet mutat. Hogy az orvosi szakirodalomban, illetve a leletekben vagy műtéti jegyzőkönyvekben a latinos forma dominál, az érthető és helyénvaló, mondhatni szakmai belügy, nem is tartozik szótárunk illetékességi körébe. Az orvosi szakszó akkor lesz idegen szó, ha kilép a köznyelvbe, orvos és beteg, illetve szakma és laikusok párbeszédébe. Márpedig kilép, hiszen minden ember e két kategória valamelyikébe tartozik (az orvos néha mindkettőbe), és napjainkban az egészségügyi felvilágosító irodalom a legolvasottabb szövegtípusok egyike. Az ilyen környezetben megjelenő orvosi szakszókinsnek viszont nincs több jogcíme ragaszkodni a latinos szóalakokhoz, mint más tudományoknak, vagyis ha a csillagászatnak jó a *rektaszcenzió*, a földtörténetnek az *eocén* vagy a kémiának a *szublimáció*, akkor az orvosi köznyelvben is helyénvaló a *kardio-vaszkuláris* a *cardio-vascularis* helyett. (Persze még jobb lenne helyette a „szív- és érrendszeri”, de ez ismét más téma, inkább a nyelvművelés körébe tartozik.)

Ha az elmúlt fél évszázadban megjelent orvosi szakszótárakat végignézzük, bizonyossággal megállapítható, hogy egyre inkább teret hódít a magyaros írásmód használata. Ennek az örvendetes tendenciának a jegyében szótárunk az előzményekhez képest tovább növelte a magyaros formájú címszavak arányát, de nem kíván egy ilyen irányú egységesítést idő előtt kierőszakolni. Az olvasót megnyugtathatjuk, hogy akármilyen formában találkozunk valamely szóval, mindenképp eljut a címszóig, ha másképp nem, utaló révén, pl. *acromegalia* felől az *akromegáliához* az **acr-** lásd még **AKR-** utalással.

A kerek zárójel használata

A kerek zárójel szótárunkban néha más szerepet játszik, mint a mindennapos szövegekben, sőt többféle szerepet is: szeretném olvasóim figyelmét felhívni ezekre.

Az *értelmező részben* leginkább azt a kiegészítést fogja közre, amely a címszónak az adott jelentésben való használatát behatárolja, például:

homeoterm ⇨ *biol* hőmérsékletét folyamatosan szabályozni képes (szervezet)

A zárójelek között található járulékos információt is, például:

homunculus [homunkulusz] ⇨ lombikban előállított emberi lény (az alkímisták elképzelése szerint)

A zárójel szerepe más az *etimológiai részben*.

Elsőként is megjelöli egy forrásnyelvi szókapcsolatnak azt az elemét, amely nyelvünkbe már nem származott át, de fontos tudnunk róla, mert megmagyarázza az átvett elem szóalakját, például:

impúrum ⇨ piszkozat, vázlat, fogalmazvány
 ◎ lat (*scriptum*) *impurum* 'nem tiszta (írás)'

Itt a zárójelben szereplő *scriptum* teszi érthetővé, miért mutatja a címszó az *impurus*, *impura*, *impurum* melléknévnek épp a semlegesnemű alakját.

Idegen mozaikszavak átvételekor a zárójel az egyes szavak vagy összetételi elemek azon részét zárja ki, amelyek nem vettek részt a szóalkotásban, például a **komszomol** magyarázatánál:

◎ or *kom(muniszticeszkij) szo(juz) mol(odjozsi)*
 'az ifjúság kommunista szövetsége'

Lényegében azonos módon emeli ki a zárójel a szóeredet szempontjából fontos betűket akkor is, ha más címszavakra való utalásban szerepel, például:

indantrén ⇨ *kém* mosás- és fényálló textílfesték
 ◎ lásd IND(IGÓ), ANTR(AC)ÉN

A zárójel természetesen csak az utalásnál szerepel, a szóeredet további tudnivalóit az **indigó** és **antracén** címszónál kell keresni (címszavakban soha nincs zárójel).

RÖVIDÍTÉSEK

<i>áll</i> – állattan	<i>gör</i> – görög	<i>lat</i> – latin
<i>alnémet</i> – alnémet	<i>gúny</i> – gúnyos	<i>lél</i> – lélektan
<i>am ang</i> – amerikai angol	<i>gyak</i> – gyakorító	<i>lengy</i> – lengyel
<i>anat</i> – anatómia	<i>gyógysz</i> – gyógyszerészet	<i>magfiz</i> – magfizika
<i>ang</i> – angol	<i>hajó</i> – hajózás	<i>magy</i> – magyar
<i>ar</i> – arab	<i>hangut</i> – hangutánzó (szó)	<i>mat</i> – matematika
<i>ásv</i> – ásványtan	<i>hat</i> – határozószó	<i>megsz</i> – megszóllító eset
<i>átv</i> – átvitt értelemben	<i>hazai német</i> – hazai német	<i>met</i> – meteorológia
<i>auszt német</i> – ausztriai német	<i>héber</i> – héber	<i>mezőgazd</i> – mezőgazdaság
<i>baj-oszt</i> – bajor-osztrák	<i>her</i> – heraldika	<i>mit</i> – mitológia
<i>bef</i> – befejezett	<i>hiv</i> – hivatalos	<i>mn</i> – melléknév
<i>biokém</i> – biokémia	<i>hn</i> – hímnemű	<i>műsz</i> – műszaki
<i>biol</i> – biológia	<i>holl</i> – holland	<i>műv</i> – művészet
<i>birt</i> – birtokos (eset)	<i>horv</i> – horvát	<i>német</i> – német
<i>biz</i> – bizalmas	<i>ill.</i> – illetve, illetőleg	<i>névm</i> – névmás
<i>bút</i> – bútor	<i>inf</i> – informatika	<i>népi lat</i> – népi latin
<i>c.</i> – című, címen	<i>irod</i> – irodalom, irodalmi	<i>népr</i> – néprajz
<i>cig</i> – cigány	<i>izl</i> – izlandi	<i>nygkz</i> – nagyító képzős
<i>csill</i> – csillagászat	<i>jap</i> – japán	<i>nn</i> – nőnemű
<i>dipl</i> – diplomácia	<i>ját</i> – játék	<i>norv</i> – norvég
<i>div</i> – divat	<i>jidd</i> – jiddis	<i>növ</i> – növénytan
<i>egyipt</i> – egyiptomi	<i>jog</i> – jogtudomány, igazság- szolgáltatás	<i>nyelvt</i> – nyelvtan, nyelvtudo- mány
<i>élelm</i> – élelmiszer(ipar)	<i>kat</i> – katonai	<i>nyj</i> – nyelvjárás
<i>ép</i> – építészet	<i>kém</i> – kémia	<i>nyomd</i> – nyomdászat
<i>ered.</i> – eredetileg	<i>ker</i> – kereskedelem	<i>óang</i> – óangol
<i>esz</i> – egyes szám	<i>késő lat</i> – késő latin	<i>ófn</i> – ófelnémet
<i>euf</i> – eufemizmus	<i>kf</i> – középfolk	<i>ófr</i> – ófrancia
<i>felsz</i> – felszólító mód	<i>kfn</i> – középfelnémet	<i>óizl</i> – óizlandi
<i>fényk</i> – fényképezés	<i>kfr</i> – középfrancia	<i>okt</i> – oktatás
<i>ff</i> – felsőfok	<i>kholl</i> – középholland	<i>ol</i> – olasz
<i>fil</i> – filozófia	<i>kics</i> – kicsinyítő képzős	<i>óprov</i> – óprovanszál
<i>film</i> – filmművészet	<i>kk lat</i> – középkori latin	<i>opt</i> – optika
<i>fiz</i> – fizika	<i>koh</i> – kohászat	<i>or</i> – orosz
<i>földr</i> – földrajz	<i>konyha</i> – konyhaművészet	<i>orv</i> – orvosi
<i>fn</i> – főnév	<i>könyvt</i> – könyvtártudomány	<i>óskand</i> – óskandináv
<i>fr</i> – francia	<i>közz</i> – közgazdaságtan	<i>ökol</i> – ökológia
<i>gen</i> – genetika	<i>közig</i> – közigazgatás	<i>ölt</i> – öltözködés
<i>geol</i> – geológia	<i>közl</i> – közlekedés	<i>pej</i> – pejoratív
<i>geom</i> – geometria		

<i>pl.</i> – például	<i>számtech</i> – számítástechnika	<i>tréf</i> – tréfás
<i>pol</i> – politika	<i>szansz</i> – szanszkrit	<i>tud</i> – tudományos
<i>port</i> – portugál	<i>szem</i> – személy	<i>tud lat</i> – tudományos latin
<i>prov</i> – provanszál	<i>szính</i> – színház	<i>ua.</i> – ugyanaz
<i>rég</i> – régészet	<i>szlk</i> – szlovák	<i>úfn</i> – újfelnémet
<i>rep</i> – repülés	<i>szln</i> – szlovén	<i>ui.</i> – ugyanis
<i>ret</i> – retorika	<i>szoc</i> – szociológia	<i>újgör</i> – újgörög
<i>ritk</i> – ritkán használatos	<i>táv</i> – távközlés	<i>újk lat</i> – újkori latin
<i>rom</i> – román	<i>tbsz</i> – többes szám	<i>űrk</i> – űrkutatás, űrhajózás
<i>röv</i> – rövidítve, rövidítés	<i>text</i> – textilipar	<i>vall</i> – vallás
<i>sem</i> – semlegesnemű	<i>ti.</i> – tudniillik	<i>vill</i> – villamosság
<i>skand</i> – skandináv	<i>tkp.</i> – tulajdonképpen	<i>vsz.</i> – valószínűleg
<i>sp</i> – spanyol	<i>tör</i> – török	
<i>stil</i> – stilisztika	<i>tört</i> – történelem	

FELHASZNÁLT SZÓTÁRAK ÉS LEXIKONOK

- BAKOS FERENC: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- BARNHART, ROBERT K.: *Chambers Dictionary of Etymology*. Chambers, New York, 1988.
- BARTA LAJOS: *Pszichológiai értelmező szótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- BENKŐ LORÁND (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–3*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- BÍRÓ ENDRE: *Magyar jogi kisszótár*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1996.
- BÖLCSKEI G. – LENKEY I.: *Idegen eredetű vallási szavak és fogalmak szótára*. Ethnika Alapítvány, Debrecen, 1991.
- BRENCÁN JÁNOS: *Új orvosi szótár*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1983.
- Brewer's Dictionary of Phrase and Fable*. Cassel, London, 1970.
- Chambers's Twentieth Century Dictionary*. Chambers, London, 1954.
- Das Herkunftswörterbuch*. Duden, 1997.
- Etimologicseszkij Szlovarj Russzkava Jazika*. Progressz, Moszkva, 1987.
- Grosses Fremdwörterbuch*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig, 1979
- GYÖRKÖSY ALAJOS – KAPITÁNYFY ISTVÁN – TEGYEY IMRE: *Ógörög–magyar nagyszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
- KISS GÁBOR (főszerk.): *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- KLUGE, FRIEDRICH: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. De Gruyter, Berlin, 1999.
- KÜPPER, HEINZ: *Illustriertes Lexikon der deutschen Umgangssprache*. Klett, Stuttgart, 1982.
- Magyar Nagylexikon. 1–18*. Akadémiai Kiadó–Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 1993–2004.
- Microsoft Press Számítógépszótár*. SZAK Kiadó, Bicske, 1999.
- Művészettörténeti ABC*. Terra, Budapest, 1961.
- Nouveau Dictionnaire Étymologique*. Larousse, Paris, 1971.
- OLIVIERI, DANTE: *Dizionario Etimologico Italiano*. Ceschina, Milano, 1961.
- Oxford Essential Dictionary of Foreign Terms in English*. Berkeley, New York, 1999.
- PC és internet számítástechnikai értelmező szótár*. Panem, Budapest, 2000.
- RATHMANN JÁNOS: *Idegen szavak a filozófiában*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- SKEAT, WALTER W.: *A Concise Etymological Dictionary of the English Language*. Clarendon Press, Oxford, 1911.
- TÓTFALUSI ISTVÁN: *Idegen szavaink etimológiai szótára*. Anno könyvkiadó, Budapest, 2000.
- VERBÉNYI ISTVÁN – ARATÓ MIKLÓS: *Liturgikus lexikon*. Ecclesia, Budapest, 1990.
- VÉRTESY MIKLÓS: *Könyvtárosok kislexikona*. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1987.
- Világirodalmi Lexikon. 1–18*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970–1995.
- WAHRIG, GERHARD: *Das grosse deutsche Wörterbuch*. C. Bertelsmann, Gütersloh, 1967.
- WALDE–HOFFMANN: *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*. Carl Winter, Heidelberg, 1965.
- WESSÉN, ELIAS: *Vára ord*. Esselte, Nacka, 1982.
- WOLF, SIEGMUND A.: *Wörterbuch des Rotwelschen*. Bibliographisches Institut, Mannheim, 1956.
- WOLF, SIEGMUND A.: *Jiddisches Wörterbuch*. Bibliographisches Institut, Mannheim, 1962.
- World Book Dictionary*. The World Book Inc., Chicago, London, 1992.
- ZÁDOR ANNA: *Építészeti szakszótár*. Corvina Kiadó, Budapest, 1984.